

ВІТЧИЗНЯНИЙ І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

УДК37(477)("18"- "19")

РЕТРОСПЕКТИВА РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ПЕДАГОГІВ ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ (ПОЧ. ХХСТ.)

Лавріненко О.А.

Стаття присвячена історико-педагогічному висвітленню сутності та змісту професійної майстерності педагогів дитячих дошкільних закладів України періоду національно-культурного відродження (поч. ХХст.). Розкрито підходи до розвитку педагогічної майстерності вихователів дітей дошкільного віку в системі психолого-педагогічної підготовки провідними вітчизняними ВНЗ розглядуваного періоду.

Ключові слова: Україна, початок ХХст., професійна майстерність, вихователі дошкільних закладів, психолого-педагогічна підготовка.

Статья посвящена историко-педагогическому анализу сущности и содержанию профессионального мастерства педагогов дошкольных учреждений Украины периода национально-культурного возрождения (нач. ХХв.). Раскрыты подходы к развитию педагогического мастерства воспитателей детей дошкольного возраста в системе психолого-педагогической подготовки ведущими отечественными вузами анализируемого периода.

Ключевые слова: Украина, начало ХХ века, профессиональное мастерство, воспитатели дошкольных учреждений, психолого-педагогическая подготовка.

The article is devoted to historical-pedagogical elucidation of the essence and content of professional mastery of preschool teachers of Ukraine in the period of national and cultural revival (beginning of the XX cent.). The approaches to pedagogical mastery development of preschool educators in the system of their professional training at leading home higher educational establishments of the said, period are considered.

Key words: Ukraine, the beginning of the XX c, professional mastery, preschool educators, psychological-pedagogical training.

На поч. ХХ ст. перед педагогічною громадськістю і державними діячами гостро постало питання підготовки педагогічних працівників для дошкільних, середніх і нижчих навчальних закладів. Саме з цього часу ведуться гострі дискусії про те, яким повинен бути педагог. Широкий резонанс у той час отримала цікава брошура члена Казанської повітової училищної ради В.Ключникова "Питання про заходи щодо найкращого підбору викладацького персоналу початкових земських училищ", надрукована в "Педагогічному листку" за 1899 р. Автор видання звертав увагу на такі моменти: "Педагогіка належить до найвищих із мистецтв, як художня література, живопис, музика, і потребує від осіб, які присвятили себе цій справі, вроджених здібностей. Тому найважливішим завданням суспільства повинна стати турбота про те, аби

справа шкільної освіти була довірена особам із вродженими педагогічними здібностями. Ці особи мають пройти "предварительный искуc" і, зрештою, бути піддані серйозному іспиту на предмет педагогічної обдарованості та чи не є ці особи повністю бездарними для служіння вчительському ремеслу. Талантами є одиниці. Звідси випливає необхідність спеціальної підготовки вчителя-вихователя, тобто розвиток таланту в навчальному закладі, а для тих осіб, які мають нахили до педагогічної професії, - навчання їх азам цієї професії, вмінням доцільно застосовувати свій темперамент, характер, настрої у взаємодії з вихованцями".

Про сутність та специфіку підготовки вчительських кадрів, важливість підготовки педагога-майстра розмірковував і відомий російський

педагог Д.Тихомиров. Його ідеї полягали в тому, що вчительські інститути, які в кін. XIX - на поч. XX ст. ставали провідними освітніми закладами, що готували вчителя, - заклади досить дорогі для місцевих бюджетів в плані утримання. Вчительські семінарії та одно-дворічні курси є оптимальним варіантом для підготовки як учителя, так і вихователя дітей дошкільного віку. Із першочергових і найважливіших предметів у процесі професійно-педагогічної підготовки Д.Тихомиров виокремлював педагогіку, дидактику, методологію шкільних навчальних предметів. На шпальтах суспільно-політичного видання "Кур'єр" педагог, ведучи мову про необхідність формування особистості вчителя-вихователя, розмірковував: "Лише спеціальна школа, із сталою внутрішньою організацією, з відповідною обстановкою стане середовищем для плекання вчителя. Тільки така школа здатна запалити в серці кожного, хто обрав педагогічну професію, вогонь, що зігріватиме їх постійно на педагогічній ниві. Ці заклади мають розвивати у вихованців природний дар до викладання (сіопит сіосепсії), закладені природою психологічні, фізіологічні та душевні особливості їх особистості [10, с. 71-72].

Думки провідних вітчизняних науковців того часу зводилися до тези, що вчитель має бути готовим не лише до проходження відповідного курсу зі своїми вихованцями, а й мусить навчитися звеличувати й ушляхетнювати їх духовне життя, їх розум, почуття, волю. Вчитель виховує своїм власним еством, а звідси - крім розумного ставлення до навчального матеріалу, педагог має володіти і викладацьким талантом: мати бездоганне мовлення, вміти висловлювати свої думки ясно і просто, знати дитячу психологію, викладати матеріал відповідно до вікових та індивідуальних особливостей учнів, володіти вербальними та невербальними прийомами педагогічної взаємодії і доцільно впливати на почуттєву сферу вихованців. Таким учителем-майстром, як відзначали більшість педагогів, повинна стати особа жіночої статі, особливо в дошкільних установах. Але на практиці питання освіти педагогів-дошкільників не було реалізоване достатньою мірою, в Російській імперії воно не набуло широкого розвитку.

Разом з тим на поч. XX ст. після революційних подій 1905-1907 рр. активізується процес розвитку вищої жіночої освіти, зокрема педагогічної. Жінкам відкривається доступ в університети на правах вільних слухачок. З 1905 р. по всій країні відкриваються десятки вищих жіночих навчальних закладів, серед яких найвідомішими стали Київські, Харківські та Одеські вищі жіночі курси. Саме з цього часу варто говорити про вплив жіночої вищої педагогічної освіти на становлення та розвиток педагогічної майстерності майбутнього вихователя дітей дошкільного віку, здатного на високому рівні здійснювати навчальний та виховний процес у дошкільній установі.

Суттєвий внесок у розвиток елементів педагогічної майстерності в системі підвищення професійної кваліфікації педагогів-жінок здійснили на поч. XX ст. короткотермінові вчительські курси, які організовувалися майже на всій території

тодішньої України. Жінка-вихователь, як показала практика, не шкодуючи власного часу і зусиль, постійно прагнула вдосконалювати свою педагогічну майстерність, з відданістю та натхненням працювати над психотехнікою, мовленнєвою комунікацією, покращуючи науково-теоретичний і практичний рівні. Це засвідчує звіт про діяльність перших загальноосвітніх курсів для сільських учителів Харківщини, які були організовані повітовим земством і проходили влітку 1910 р. в приміщенні Народного дому. В інформації про кількість слухачів зазначалося: "Учительки скрізь складали більшість. Поміж ними, що прибули на земські кошти, їх було 66%, а поміж тими, що жили власним коштом, - 75%. Це явище цілком зрозуміле, бо взагалі в сільських школах на Харківщині тепер учительок значно більше, ніж учителів" [11, с. 37].

Необхідність володіння основами педагогічної майстерності в процесі педагогічної праці доводили лектори Харківських курсів, які викладали дидактику та методику окремих предметів (доцент Харців), педагогічну психологію (доцент Румянцев), рукоділля на прикладі шкіл Західної Європи (професор Пономарьова). Провідні викладачі Харківських вищих педагогічних закладів освіти беззаперечно висловлювалися про важливість і потрібність даної форми роботи із жінками-вчителями для їхнього професійного зростання. В численних відзивах професорсько-викладацького складу курсів йшлося: "До науки бралися щиро, з захопленням. Аудиторія, якою була театральна зала Народного дому, щоразу була повною на всіх поверхах. Але вчителів жвавих, бадьорих, що переймалися не лише азбукою, а й вищим призначенням школи і, зокрема, вихователя дошкільної установи, траплялося мало. Вчительки були більш жваві, завзятіше бралися за опанування науки, проте до ширшого розуміння освітньої справи були ще байдужі. Як незвичне явище, траплялися часом занадто щирі душі. Ці прибули на курси, як на прощу, не шкодуючи останньої копійчини. Одна з таких щирих душ, витративши всі кошти, мусила поїхати додому, не добувши курсів, а останнього карбованця віддала товарищі, аби та вислала їй необхідні методичні матеріали" [11, с. 38].

У звіті про педагогічні курси, які відбувалися в червні - липні 1910 р. в Полтаві, йшлося про те, що слухачі за весь час роботи виявили невтомну працю і невгамовну жагу до знань, особливо вчительки, які працювали в приватних будинках як вихователі дітей дошкільного віку. Вони "здається краще були підготовлені до слухання трохи неакадемічних лекцій з окремих дисциплін" [4, с. 52]. Кожному слухачеві подарували набір навчально-методичної літератури на загальну суму 8-10 рублів.

Удосконалення педагогічної майстерності вихователів дітей дошкільного віку на курсах відбувалося шляхом ознайомлення із новітніми вітчизняними та зарубіжними методиками роботи, а особливо велике значення мав повітовий музей "Наочних посібників", де були представлені найновіші видання із педагогічного й красного

письменства, вікової та педагогічної психології, фізіології та шкільної гігієни.

В системі підвищення кваліфікації жінки, яка присвятила себе роботі з дітьми дошкільного віку, значний поступ здійснювали дворічні та трирічні педагогічні курси як заклади для підготовки вчителів та вихователів. Педагогічну громадськість зацікавила навчально-виховна система та постановка педагогічної роботи на Зіньківських 2-річних жіночих курсах, які існували при жіночій гімназії м.Зінькова Полтавської губернії. Саме в цьому педагогічному закладі, як засвідчує звіт попечителя Київського навчального округу за 1912 рік, увага слухачок спрямовувалася на вивчення предметів, що вдосконалювали їх педагогічну майстерність: граMATика з необхідними відомостями із церковнослов'янської мови, методика викладання мови (сприяли розвитку мовленнєвої комунікації та формуванню культури професійно-педагогічного мовлення); малювання в зв'язку із методичними прийомами (вдосконалювали елементи культури роботи вихователів із дошкою); співи (покликані розвивати моторику мовлення, артикуляцію, дихання, дикцію); гімнастика (практичне вдосконалення зовнішньої виразності: постава, хода, статура, жести та ін.) [9, с. 3-4].

У системі вітчизняної жіночої освіти поч. ХХ ст. існували і приватні педагогічні курси, які готували вчителів-дошкільників і утверджували розвиток педагогічної майстерності в процесі їхньої загальнотеоретичної і практичної підготовки. Так, у Києві з 1905 р., згідно із пропозицією міністра народної освіти і попечителя Київського навчального округу, були відкриті однорічні приватні вищі жіночі курси А.Жекуліної. Пізніше, починаючи з 1907 р., курси перетворилися на чотирирічні із трьома відділеннями: 1) історико-літературним; 2) природничо-історичним; 3) історико-економічним. Лише з 1913 р. при курсах було відкрито педагогічне відділення, організація навчального процесу якого і система навчально-виховної роботи здійснили важливий поступ у розвитку професійної майстерності майбутніх педагогів дошкільних установ. На цьому відділенні існувало два підрозділи: дошкільного виховання і підготовки на звання вчителя вищих початкових училищ. На відміну від інших вищих і середніх закладів жіночої освіти, на курсах склалася своєрідна система формування елементів педагогічної майстерності у майбутніх освітніх працівників, про що свідчить перелік обов'язкових предметів для підрозділів, які готували вихователів: 1) богослов'я; 2) загальна педагогіка з дидактикою; 3) історія педагогіки; 4) школознавство; 5) психологія (загальна, індивідуальна і психологія дитячої душі); 6) етика та естетика (у зв'язку з питаннями про мету виховання); 7) вступ до філософії (окремі питання історії філософії); 8) логіка; 9) учіння про анатомо-фізіологічні особливості зростаючого організму (у зв'язку із загальною анатомією і фізіологією людини); 10) шкільна гігієна; 11) педагогічна патологія (вчення про розумово відсталіх та хворобливих дітей) [6, с. 16].

Окремі наукові видання, що використовувались у вітчизняних жіночих педагогічних закладах освіти, вказували на необхідність вивчення в системі

підготовки майбутніх вихователюк питань, що прямо чи опосередковано стосувалися загального різня педагогічної майстерності. Так, у спеціальному виданні "Училищеведение", розрахованому, як правило, на слухачів учительських семінарій, педагогічних курсів та 8-х (педагогічних) класів жіночих гімназій, йшлося: "Навчальна і виховна робота з дітьми є підґрунтям для розладу здоров'я серед педагогів, бо сучасна система освіти вимагає не лише з боку учнів, але й від учителів пильної уваги, неперервної готовності до запитань і відповідей, так би мовити, тримати повсякчас напоготові весь дитячий актив і себе. Заняття з великою кількістю вихованців, усвідомлення необхідності успішно втілити вимоги програми тримають педагога в постійній нервовій напрузі. Йому на кожному кроці доводиться стримувати пориви гніву, докори, нетерпіння, демонструвати непопущений зовнішній спокій і щохвилино бути готовим запобігати порушенням дисципліни з боку дитини. Така складна гра афектів, виявів розуму і волі для звичайної людини може довести рано чи пізно нервову систему до стану так званої подразнювальної слабкості і жорстко вплинути на здоров'я" [2, с. 56]. Автор навчального посібника М.Григоревський радить у процесі організації навчальної роботи в педагогічних закладах звертати увагу на ці моменти вчительської праці, неодмінно готувати педагога до регуляції власної психічної поведінки, навчати вмінь адекватно реагувати на вияви неслухняності та різного роду особистісні образи з боку.

Майбутнім педагогам, які присвятили себе роботі з дошкільнятами, в посібнику пропонувалося дотримуватися гігієнічних особливостей голосу як провідного інструменту педагогічної взаємодії. "Досить часто спостерігаються в педагогів захворювання дихальних органів - гортані, голосових зв'язок тощо, бо їм повсякчас доводиться багато й голосно говорити. Тому особи, які вступають до вчительських вищих і середніх навчальних закладів, мають пройти якнайретельніше медичне обстеження на предмет здатності до напруженої мовної діяльності" [2, с. 57].

Саме вихователям дітей-дошкільників рекомендовано дотримуватися таких правил власної гігієни:

- педагог веде переважно сидячий спосіб життя і тому він має вживати легку їжу;
- достатня кількість рухів та прогулянок на свіжому повітрі - дівий засіб боротьби з поширеними гемороїдальними недугами;
- щонайменше двогодинний відпочинок після обіду - запорука міцної нервової системи;
- утримання від вживання спиртних напоїв, бо нервова система вихователів і так знаходиться в стані постійної напруги;
- постійні фізичні вправи: садово-городні роботи, велосипедний спорт, катання на ковзанах, гра в кеглі тощо [2, с. 58].

Педагогічна громадськість, науковці дбали і про естетичне виховання майбутніх вихователів дошкільних установ. Більшість жіночих педагогічних навчальних закладів вводили до навчальних планів такі обов'язкові предмети: музику, співи, малювання, етикет, як необхідні засоби розвитку

слуху, зору, зміцнення дихання, дикції, виховання моральності і т.ін. Ще наприк. ХІХ ст. в усі без винятку вчительські інститути, педагогічні семінарії, відкриті в навчальних округах, Міністерство освіти надіслало циркуляр "Про значення естетичного виховання і введення викладання музики". Як відзначає С.Мельничук, циркуляром передбачалося також створення навчальних хорів та оркестрів для співів під час богослужіння у церквах та влаштування вокально-музичних вечорів [7, с. 47].

У 1910 р. на з'їзді директорів учительських інститутів Київського навчального округу було прийнято постанову "Про естетичне виховання майбутніх учителів" і звернено увагу на поліпшення викладання співів, музики, образотворчого мистецтва в педагогічних навчальних закладах, важливість для розвитку педагогічної майстерності вчителя-вихователя влаштування музично-літературних вечорів і концертів та активного залучення студентів до їх проведення. Акцент робився не лише на церковний спів, а й на світське та народне вокальне мистецтво. На думку С.Мельничука, беззаперечним і важливим поступом у становленні вітчизняної педагогічної освіти було те, що вступники до

вчительських інститутів, жіночих семінарій та педагогічних курсів у переважній більшості мали, незалежно від обраної спеціальності чи спеціалізації, проходити іспитну перевірку голосу, слуху і взагалі здібності до музики й співів, а також елементарних знань з цих предметів, а при зарахуванні до ВНЗ надавалися переваги тим, хто володів гарним слухом та голосом, Ця вимога не лише сприяла добору здібних до музики абітурієнтів, а й допомагала виявити вроджені комунікативні нахили та здібності до педагогічної професії [7, с. 48].

Про розвиток педагогічної майстерності в системі підготовки майбутніх вихователів дошкільних закладів свідчить постановка навчальної роботи на курсах, а саме перелік необхідних предметів, викладання яких сприяло формуванню особи педагога та його професіоналізму: педагогіка, малювання і чистописання, рукоділля та ручна праця, хоровий спів, гімнастика, хореографія та ін. За основу навчального планування був узятий нормативний табель навчальних планів і випускних іспитів у жіночих інститутах та гімназіях Відомства закладів Імператриці Марії, затверджений 6 серпня 1905 р. (табл. 1).

Таблиця 1

К Л А С И	Закон Божий	Російська мова і словесність	Французька мова	Німецька мова	Математика	Історія	Географія	Природознавство з гігієною	Фізика і космографія	Педагогіка	Число уроків з наук, предметів	Малювання і чистописання	Рукоділля	Хоровий спів	Гімнастика	Танці	Число навч. годин з мистецтв	Загальне число навч. год.
7	2	5	5	2	3	-	-	2	-	-	20	4	1	1	3	2	11	31
6	2	4	4	4	3	-	2	-	-	-	19	4	1	1	3	2	11	30
5	2	4	4	4	3	2	2	-	-	-	21	2	2	1	3	2	10	31
4	2	3	3	4	3	2	2	2	-	-	21	2	2	1	3	2	10	31
3	2	3	3	4	3	2	2	2	2	-	23	2	2	2	1	1	8	31
2	2	3	3	3	3	3	2	2	2	-	22	2	2	2	1	1	8	30
1	2	3	3	3	4	3	2	-	-	2	22	1	2	2	1	1	7	29
Разом	14	25	25	24	22	12	12	8	4	2	148	17	12	10	15	11	65	213

Відповідно до §214 "Своду узаконений о женских институтах ведомства учреждений Императрицы Марии" у пояснювальних записках до навчальних програм давалися роз'яснення щодо предметів педагогічного циклу. Так, при вивченні курсу педагогіки студентки повинні усвідомити власні професійно-ціннісні орієнтації, звернути увагу на способи та методи викладання в школі та сім'ї. Щодо педагогічної майстерності, то в рекомендованому курсі виділялися такі моменти: "вихователю слід постійно турбуватися про здоров'я і власну статуру не для того, аби стати атлетом, а щоб зробити організм міцною зброєю для задоволення моральних потреб і впливу на вихованців. Педагогові слід досконало вивчати мову не для того, щоб, виголошуючи промови на світських заходах, захоплювати слухачів своєю вченістю, а щоб через мовлення навіювати вихованцям ідеї законності, справедливості і святості переконань" [12, с. 276].

Визначною сторінкою в історії розвитку педагогічної майстерності та формування професійно-ціннісних орієнтацій майбутніх жінок-учителів, а особливо працівників дошкільного виховання, став Фребелівський дворічний педагогічний інститут, який було створено Київським товариством трудової допомоги для інтелігентних жінок у 1907 р. Студентками інституту могли стати жінки віком від 16 до 40 років. Перший директор закладу проф. І.Сікорський на церемонії відкриття відзначав: "Інститут відкритий тільки для жінок. В основі даної умови лежить не якась виключність чи партикуляризм, а більш серйозні чинники. Подібно до Коменського, ми впевнені у високих моральних і педагогічних здібностях жінки. Дякуючи більш повному розвитку чуттєвості, жінка назавжди зберігає в своїй душі більше ідеалізму і широти, ніж чоловік. До глибокої старості в серці жінки і в її душі залишаються свіжими риси ідеальної юності і невинного дитинства. А звідси жінка більше, ніж чоловік, проникнута розумінням юної зростаючої душі" [13, с. 97].

Педагогічний інститут, відповідно до замислу його засновників, являв собою вищу педагогічну школу для теоретичної і практичної підготовки до вчительської діяльності, а особливо на ниві дошкільного виховання. Для професійної підготовки студенток і відповідно до накресленої мети підготувати високоосвічену та професійно спрямовану вчительку-вихователю Київське Фребелівське товариство при інституті відкрило низку допоміжних навчально-виховних закладів: дитячий садок, початкову школу, дитячий притулок і педагогічну амбулаторію [13, с. 104].

О.Лаврова відзначає той факт, що видатний педагог, психолог висунув таку важливу й оригінальну за змістом вимогу до процесу підготовки педагога, як необхідність вивчення майбутнім учителем різноманітних відхилень і неформаль-

ностей у розвитку дітей. Також слухачки вивчали предмети: вчення про християнську мораль, психологію з викладом учіння про душу дитини, педагогіку, всесвітню історію, історію літератури, анатомію і фізіологію людини з більш детальним ученням про нервову систему й елементарними відомостями про її патологію, гігієну (основні дані із зверненням особливої уваги на гігієну дитячого віку), надання першої допомоги (короткі відомості про найголовніші дитячі хвороби, особливо про інфекційні, відомості про догляд за хворими дітьми), природознавство, теорію Фребелівської педагогічної системи, огляд дитячої літератури, методику навчання грамоти й лічби, співи, малювання, ліплення, гімнастику за Фребелівською системою [5, с. 54].

Щодо формування елементів професійної майстерності, то, як видно із Вадемекуму про вищу жіночу освіту (повний збірник правил прийому і програм усіх вищих жіночих загальноосвітніх, спеціальних і професійних, урядових, державних і приватних навчальних закладів Російської імперії) за 1915 рік, в інституті, крім практичних занять, що мали на меті ґрунтовне засвоєння студентками теоретичних знань, отриманих на лекціях з хімії, біології, психології та ін., проводилися заняття з малювання, співів, гімнастики та рухливих ігор. Особливу цінність становили практичні вправи із використання прийомів викладання і навчання в дитячому садочку та початковій школі [1, с. 77]. Наявність у навчальному плані Фребелівського педагогічного інституту школознавства та методик початкового навчання в школі, на думку І.Улюкаєвої, пояснюється тим, що вищий навчальний заклад готував своїх слухачок до роботи не лише в дитячих садках, але й у початковій школі (однак орієнтація його діяльності була на дитячий садок) [14, с. 20].

Розвиткові педагогічної майстерності майбутніх вихователів дитячих дошкільних закладів сприяв ретельний добір професорсько-викладацького складу, особливо тих професорів, які читали психолого-педагогічні курси. Як відзначає Н.Дем'яненко, високий рівень професорсько-викладацького складу підтверджував вирішальне значення загальнопедагогічної підготовки у навчально-виховному процесі педагогічного ВНЗ. Так, у різні роки в інституті викладали відомі вітчизняні корифеї психолого-педагогічної науки: С.Ананьїн читав курс "Історія педагогіки", В.Зеньківський - курси "Психологія" і "Логіка", Н.Лубенець викладала "Теорію дошкільного виховання", О.Музиченко - "Школознавство" і "Вступ до експериментальної дидактики", С.Русова - "Теорію педагогіки" і "Дошкільне виховання", директор і фундатор інституту І.Сікорський проводив лекційні заняття з курсів "Душа дитини" і "Вчення про дітей, важких у виховному відношенні" [3, с. 173].

Література

1. Вадемекум по высшему женскому образованию : полный сборник правил приема и программ всех высших женских общеобразовательных, специальных и профессиональных, правительственных, общественных и частных учебных заведений в России / [сост. Д. Марголин]. - К.: Изд-во И. И. Самоненко, 1915.- 304 с.

2. Григоревский М. С. Училищеведение : для учительских институтов, учительских семинарий, педагогических курсов VIII класса женских гимназий/М. С. Григоревский. - К.: Типография т-ва И. Н. Кушнеров и Ке, 1913. - 101 с.
3. Дем'яненко Н. М. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (XIX - початок XX ст.): [моногр.] / Н. М. Дем'яненко, І. П. Важинський. - М.: МПА, 2002. - 240 с.
4. Загально-просвітні курси в Полтаві // Світло. - 1910. - № 10. - С. 52-54.
5. Лаврова О. І. О. Сікорський та Київський Фребелівський педагогічний інститут / Олена Лаврова // Шлях освіти. - 2007. - № 4. - С. 53-55.
6. Летопись вечерних высших женских курсов, учрежденных в г.Киеве А.В.Жекулиной / Гизд. под руководством акад., проф. В. Н. Перетца]. - К. : Типография акц. об-ва "Петр Барский в Киеве", 1914. Кн. I (XXII). - 1914. - 89 с.
7. Мельничук С. Г. Формування естетичної культури майбутніх учителів (історико-педагогічний аспект, 1860-1970 рр.): [моногр.] / С. Г. Мельничук. - К.: Кіровоград, кн. вид-во, 1995. - 199 с.
8. Очерки по истории женского среднего образования в России // Русская школа. - 1914. - № 11. - С. 82-93.
9. Педагогические курсы для приготовления учителей и учительниц начальных училищ // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии педагогических курсов для приготовления учителей и учительниц начальных училищ за 1912 г. - К. : Типография товарищества И. Н. Кушнеров и К^о, 1912. - 18с.
10. Петяев И. О подготовке учителей для начальных народных училищ / Иван Петяев // Городской и сельский учитель. - 1899. - Вып. 2-3. - С. 65-74.
11. Пісочинець Д. Харківські педагогічні курси / Д. Пісочинець // Світло. - 1910. - № 9. - С. 36-40.
12. Свод узаконений о женских институтах ведомства учреждений Императрицы Марии. - СПб., 1903. - 428 с.
13. Сикорский И. А. Психологические основы воспитания и обучения / И. А. Сикорский. - [3-е изд., доп.]. - К. : Лито-типография т-ва И. Н. Кушнеров и К^о, 1909 - 112 с.
14. Улюкаєва І. Г. Історія суспільного дошкільного виховання в Україні (кінець XIX ст. - 1941 р.): [навч. посіб.] /І. Г. Улюкаєва. - Запоріжжя : Просвіта, 2004. - 74, [2] с.